

УДК 347.633(09)

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ УСИНОВЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ковальчук І.В.

Білоцерківський національний аграрний університет

У статті на підставі аналізу правових актів, архівних матеріалів та наукової літератури досліджено процес становлення інституту усиновлення в Україні з найдавніших часів. Проаналізовано передумови виникнення інституту усиновлення на українських землях. З'ясовані місце та роль усиновлення як інституту права на початку становлення української державності. Виявлено переваги та недоліки, а також особливості розвитку інституту усиновлення, зумовлені специфікою впливу законодавства іноземних держав.

Ключові слова: усиновлення, усиновлювач, усиновлений, скасування усиновлення, правові наслідки усиновлення, припинення усиновлення.

Постановка проблеми. Оскільки в сучасній Україні діти становлять чверть населення (понад 12 мільйонів), проблеми правового захисту їх законних прав та інтересів є особливо актуальними для українського суспільства. У 1991 році Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини і тим самим, ґрунтуючись на першорядності загальнолюдських цінностей і гармонійного розвитку особистості, визнала пріоритет інтересів дитини у суспільстві та необхідність особливої турботи про соціально незахищених дітей, зокрема, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена сімейного оточення, не повинна залишатися в такому становищі і має право на особливий захист і допомогу держави.

Історичний досвід організації різних форм допомоги дітям, які втратили батьків або з інших причин позбавлені батьківського піклування, дає можливість виявити позитивні та негативні чинники, вплив різноманітних форм утримання та виховання дітей на їх подальший розвиток та передбачити майбутні наслідки. Останнім часом світова практика та провідні науковці чітко вказують на те, що пріоритетною формою утримання дітей, які позбавлені батьківського піклування, є усиновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правової природи інституту усиновлення привертала увагу українських учених-правознавців: публікувалися статті, проводилися конференції, останнім часом були захищені кандидатські дисертації – Зілковської Л. М. «Правове регулювання усиновлення в Україні» (Київ, 2002), Грабовської О. О. «Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України» (Київ, 2005), Ковальчук І. В. «Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження» (Львів, 2009). Разом з тим деякі аспекти становлення інституту усиновлення залишаються не дослідженими.

Мета статті. Головною метою цієї статті є комплексний теоретико-правовий аналіз історичного формування інституту усиновлення на території українських земель.

Виклад основного матеріалу. Усиновлення як соціально-правове явище має давні традиції, хоча шляхи становлення його як інституту права є неоднозначними й залежать від рівня розвитку

суспільства, національних особливостей і пануючих у суспільстві правових відносин. Правове регулювання цього соціального явища було відоме ще в давньому Римі. Загалом усиновлення за часів родового ладу і у первісному суспільстві взагалі мало надзвичайно широке застосування та носило різноманітні соціальні форми. Протягом століть у різних народів мінялись цілі, умови, порядок, майнові та немайнові наслідки прийняття в родину чужої дитини, а інколи і дорослих людей. Це було обумовлено різною метою, яка визначалась історичними, релігійними, соціальними та політичними умовами існування суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Усиновлення, як історичне та правове явище існувало на території України ще в період Київської Русі, хоча воно і не мало на той час законодавчого закріплення, проте його було врегульовано нормами звичаєвого права.

Виникнувши у Стародавньому Римі, усиновлення отримало і суто юридичну форму, яка згодом через Візантію перейшла до інших держав християнського світу.

Слід зазначити, що усиновлення як «штучне синівство», як прийом «стороннього» до складу родини відбувалося на території Стародавньої Русі ще в часи язичництва.

Зокрема, усиновлення використовувалось у слов'ян східної Європи як різновид штучного рідства, одним з наслідків якого була сувора заборона шлюбного зв'язку між кровними членами сім'ї та усиновленими особами протилежної статі. Особа, яку було прийнято в сім'ю, без будь-яких обмежень прирівнювалась до кровних родичів. Під час усиновлення враховувались інтереси усиновлених, особливо тих, що втратили сім'ю. Уже в давніх народів існували певні умови, дотримання яких було необхідним для усиновлення. Так, древні слов'яни через численність та автономність сімей, основною вимогою для усиновлення вважали відсутність кровних родичів в усиновленого. Така вимога була встановлена для того, щоб не порушувати збереження обрядів (які були численними та дуже значимими у той час) у різних сім'ях. У той час усиновлення не було поширено у татар, осетин та інших народів, які жили родовим ладом.

Дослідники життя і побуту древніх слов'ян констатують, що відчуття обов'язку перед рідною землею, моральна чистота та гідність, гуманність та співчуття завжди були основою духовного та сімейного виховання у слов'ян.

Саме у VIII–IX ст. відбувся перехід до малої родини, яка складалася з подружжя і дітей. Після цього обов'язок турбуватися про добробут малих дітей покладался вже не на общину, а на батьків дитини. Після смерті батьків обов'язки турботи про дітей, їх утримання та виховання покладалися на опікунів, які призначалися громадою [1, с. 17].

В період формування давньоруської централизованної держави (X ст.) Візантія мала значний вплив на процес державотворення Стародавньої Русі. Цей вплив пояснюється її вдалими геополітичним положенням щодо Києва, а також вже сформованою політичною і правовою системами, розвитком економічних відносин, активними дипломатичними зв'язками між двома державами протягом X століття і єдиною релігією.

Основним і найважливішим джерелом тогочасного українського права було неписане звичаєве право, що створилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам суспільного життя й побуту. Щодо зовнішньої форми юридичного закріплення, то норми звичаєвого права відрізнялися від норм писаного права. Це було зумовлено тим, що закон після його ухвали й оголошення належними законодавчими органами існував й зберігався у формі готових, незмінних, точно формульованих і на письмі зафіксованих приписів, правова сила яких не залежить від того, як і коли вони виконуються. Тим часом норми неписаного, звичаєвого права зберігалися в народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуттях правди, моралі й справедливості, обов'язку чинити так, як вказують звичаї. Ці норми проявлялися тільки у формі здійснення звичок, які відповідали внутрішньому змісту звичаєвої норми.

Стан наукових досліджень інституту усиновлення спочатку в цивільному, а потім і в сімейному праві тісно пов'язаний з еволюцією цього інституту права. Для розуміння сутності цього інституту дослідники усиновлення в українському звичаєвому праві, знавці народних юридичних звичаїв, традицій і вірувань наполягали, перш за все, на важливості послідовного й об'єктивного висвітлення народного життя. Для виявлення багаторівневих зв'язків матеріального і духовного життя українців з юридичними звичаями проводились описи етнографічно-правового характеру, вивчалися рішення волосних судів, збиралися статистичні дані з метою використання отриманих знань у просвітницькій роботі й пробудженні правосвідомості народу. Дослідженню правових звичаїв загалом, і зокрема сімейних, в Україні присвячено небагато юридичних праць. Домінують праці історичного, етнографічного характеру, дослідження у сфері культури і побуту населення на території України, а також дослідження з історії держави і права України. Велике значення мають праці дослідників і збирачів народних звичаїв XIX – початку XX ст., а саме П.П. Чубинського, І.Г. Оршанського, М.Ф. Владимирського-Буданова, О.І. Левицького, М.І. Костомарова, а також сучасних науковців М.В. Гримич, О.П. Івановської та інших.

Дослідження історії усиновлення як правового явища на національному ґрунті було роз-

почато М. Костомаровим. Він вважав, що історія повинна розглядатися під кутом національного погляду, з урахуванням історичної своєрідності кожного народу. У 1860 році вийшла друком відома праця М.І. Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях» [2], де докладно аналізувалися сімейні відносини у великоруському соціумі. У своїй праці він порівнює російський та український етноси, розмежовує сім'ї у малоруському та великоруському соціумі, обґрунтовує відмінності між українцями і росіянами, показує розбіжність їхніх історичних першоджерел, що нібито зумовило різний перебіг історії і визначило традиційну схильність до демократизму, індивідуалістичного свободоловства – одних та шанобливе ставлення до влади, підпорядкованість особистого громадській волі – інших. У праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» ліберальним традиціям європейців та українців у ставленні до сім'ї М.І. Костомаров протиставляє домостроївські порядки Московії. Хоча у «Домострої» повага до батьків оголошувалася священною, покірність дітей була радше рабською, аніж свідомою, а влада батьків мала вигляд сліпого деспотизму, без підтвердження моральними засадами.

Українські сімейні традиції стали об'єктом досліджень одного з провідних дослідників литовсько-руського права М.Ф. Владимирського-Буданова. У 1890 р. вийшла його праця, в основу якої були покладені матеріали Віленської археографічної комісії, що відображали різноманітні сюжети побутової історії Великого князівства Литовського. Переважно це були актові книги Південно-Західної Русі XVI–XVII ст. [3, с. 42–78].

До цих проблем історії права знову звернувся у 1890 р. у праці «Черты семейного права» [4], аналізуючи чисельні колізії у сімейних стосунках. Цього разу акцент робився на географічному та соціальному чинниках, які зумовлювали особливості сімейного права у другій половині XVI ст., виокремлювалося «Пограничне» (українське) сімейне право». Сімейне право на українських землях практично повністю ґрунтувалося на звичаї. Влада лояльно ставилася до подібних звичаїв, визнавала законність процедур, щоправда, називаючи їх «звичаєм пограничним», характерним лише для населення українських земель.

Розробки М.Ф. Владимирського-Буданова надихнули іншого відомого українського історика О.І. Левицького провести подібні наукові дослідження, але на підставі матеріалів, зібраних Київською археографічною комісією. Перші результати дослідження були викладені О. Левицьким у статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI – XVII веках», що з'явилася у журналі «Русская старина» у листопаді 1880 р. Своєрідним підсумком його тридцятирічної роботи у цій галузі історичної науки став третій том «Архива Юго-Западной России», що вміщував «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.» [5]. О.І. Левицький, сповідуючи національно-ліберальні погляди, розвинув і поглибив ідеї та висновки М.І. Костомарова.

Відомий історик права П. Чубинський, у своїй праці «Очерк народных юридических обычаев

и понятий в Малороссии» 1869 р. [6], розглядав сім'ю як «союз родинний» з притаманним йому розподілом праці між чоловіком (хазяїном двору і польового наділу, забудовником) та жінкою (хазяїркою хати і городу, прачкою, годувальницею і вихователькою), із специфічними внутрішніми порядками облаштування життя, що могли гарантувати продовження роду і його нескінченність (як через народження дітей так і через усиновлення). Він звернувся до основ внутрішнього сімейного розподілу праці, підкреслюючи, що сім'я в українців залишилась найкращим виробничим ланцюжком. Щоб заповісти щось зі спільного сімейного майна одному члену сім'ї, а не всім, необхідна була згода всіх родичів. Все, що було придбано за спільні сімейні кошти за час спільного хазяїнування, вважалось добутих спільно і могло бути передано кожному з членів сім'ї в рівних частках. Всі незайняті у трудовому циклі (крім тих, що вимушено не працюють через об'єктивні причини, як-от хвороби і старість або малий вік) позбавлялись права мати свою частку в спільному майні. «Всі непокірні діти (як рідні єдиноутробні, так і приймаки, усиновлені діти і зведені, тобто діти від різних шлюбів у разі вступу їх до шлюбу без згоди батьків) залишалися без своєї частки в спадщині».

Важлива інформація про роль звичаєвого інституту у сімейно-шлюбних відносинах, сімейно-родовому житті українців (перші дії в житті новонародженого, етапність дошлюбних відносин молоді, усиновлення тощо) наведена в дослідженні О.І. Івановської під назвою «Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект» 2002 р. [7]. Розглядаючи докнязівський етап існування звичаю як джерела права, вона відзначає певні характерні особливості зазначеного етапу: панування місцевих і племінних звичаїв, що мали локальний характер, діяли лише у межах певних місцевостей або племен (племінних союзів) та могли мати безліч варіацій, що значно ускладнювало їх застосування.

Законодавча база дослідження інституту усиновлення є доволі обмеженою. Першим джерелом, що містить норми, якими регулюється правове положення дітей була «Руська Правда» Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Найбільш цінною для даного дослідження є Розширена редакція Руської правди, у якій найбільше норм присвячено статусу дитини. Зокрема, досить детально регулювалися питання успадкування дітьми майна батьків.

У період Великого князівства Литовського та Речі Посполитої правове становище дитини визначалося трьома литовськими статутами. Відповідно до III Литовського статуту комплекс прав дитини залежав, у першу чергу, від того, чи були вони законнонародженими, чи ні. Окрім цього, статут ігнорував батьківські відносини між усиновленими і усиновителями, оскільки єдиним критерієм, який визначав правовий зв'язок батьків і дітей, була кровна спорідненість.

До числа базових правових актів, які вперше визначили поняття порядок та правові наслідки усиновлення на українських землях належать Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року та Зібрання малоросійських прав 1807 року.

Висновки і пропозиції. Отже, становлення такого соціального, а пізніше і правового явища, як усиновлення, та розуміння його змісту було закладено ще в часи родового суспільства, а згодом розвинулось у перших державних цивілізаціях Стародавнього Сходу та античних державах. Згодом цей інститут розвинувся і на території сучасної України за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Навіть у найдавніший період слов'янської історії вже зароджувались християнські форми утримання і виховання дітей, що були позбавлені батьківського піклування. Незважаючи на те, що інститут усиновлення ще не було закріплено у нормативних актах, вже можна стверджувати про його існування та застосування у тогочасному суспільстві.

Список літератури:

1. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Полянничко. – Суми : СумДПУ ім. А. С.Макаренка, 2002. – 268 с.
2. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – Спб. : тип. Вульфа, 1860. – 214 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI века. Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Кн. 4. – К., 1890. – С. 42-78.
4. Очерки изъ истории Литовско-русского права / [упоряд. М. Ф. Владимирский-Буданов]. – Киев, 1890. – Ч. 2 : Черты семейного права XVI в. – 60 с.
5. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / Орест Иванович Левицкий. – Москва, 1900. – 250 с.
6. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / Павел Платонович Чубинский. – СПб., 1869. – 41 с.
7. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект : навч. посіб. / Олена Петрівна Івановська. – К. : ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.

Ковальчук И.В.

Белоцерковский национальный аграрный университет

ГЕНЕЗИС ИНСТИТУТА УСЫНОВЛЕНИЯ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

Аннотация

В статье на основании анализа правовых актов, архивных материалов и научной литературы исследован процесс становления института усыновления в Украине с древнейших времен. Проанализированы предпосылки возникновения института усыновления на украинских землях. Выявлены место и роль усыновления как института права в начале становления украинской государственности. Выявлены преимущества и недостатки, а также особенности развития института усыновления, обусловленные спецификой влияния законодательства иностранных государств.

Ключевые слова: усыновление, усыновитель, усыновленный, отмена усыновления, правовые последствия усыновления, прекращение усыновления.

Kovalchuk I.V.

Bila Tserkva National Agrarian University

THE GENESIS OF THE INSTITUTION OF ADOPTION IN THE UKRAINIAN LANDS

Summary

In the article on the basis of the analysis of legal acts, archival materials and scientific literature investigated the process of formation of Institute of adoption in Ukraine since ancient times. Preconditions for the emergence of the institution of adoption in the Ukrainian lands. Clarified the role and place of adoption as an institution right at the beginning of Ukrainian statehood. Advantages and disadvantages and also features of development of Institute of adoption, due to the specific effect of the legislation of foreign States.

Keywords: adoption, adoptive parent, adoption, cancellation of adoption, legal effects of adoption, termination of adoption.